

В народа сердце огрубело
И скрылась братская любовь.
Теперь лишь слышно одно дело –
Убийства, кровь, печаль и стон.

Джерела та література:

1. Розсекречена пам'ять. Голодомор 1932-1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВС. Київ, 2008
2. ДАЧО.-Ф.-20.-Оп.1.-Спр.181.-Арк.100-162; ф.8-65.-Оп.1.-Спр.810.-Арк.1-52

Олексій Колеватов

●

**БУДІВНИЦТВО В СЛОБІДСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ
ВІЙСЬКОВИХ ПОСЕЛЕННЯХ У ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ ХІХ ст.**

Історія військових поселень у Росії в останні десятиліття стала активно досліджуватися як у вітчизняній, так і російській історіографії. Історики почали більше звертати уваги на процеси розвитку їхньої соціально-економічної структури [1]. Проте до останнього часу майже відсутні роботи, присвячені дослідженню розвитку будівництва в Слобідсько-Українських військових поселеннях у першій третині ХІХ ст. Тому вважаємо за необхідне проаналізувати це питання щодо округів 2-ого поселеного кавалерійського корпусу, розташованого у Слобідсько-Українській губернії.

Значне місце в господарському розвитку Слобідсько-Українських військових поселень займало будівництво, оскільки створення та функціонування поселених округів, які мали особливу господарську структуру, складно уявити без масштабного будівництва. Уряд імператора Олександра І при влаштуванні військовопоселеної системи передбачав відбудову комплексів полкових і дивізійних штабів, господарських закладів та житла для військових поселенців і офіцерів.

У поселеннях піхоти, на відміну від поселених округів кавалерії, масштаби будівництва були значно більшими. За задумом О.А.Аракчєєва, округи 1-ої гренадерської дивізії мали стати показовими як для всіх інших поселених округів, так і для відвідувачів. Тому більша частина державних коштів, котрі відпускалися на організацію та розвиток військовопоселеної системи Російської імперії, направлялася саме на будівництво в округах цієї дивізії.

Слобідсько-Українським військовим поселенням відпускатися на будівництво значно менше коштів, і обсяги виконуваних будівельних робіт були не такими значними, як в поселених округах піхоти (див.: табл. 1). Так, у 1822-1832 рр. кошторисне асигнування на будівництво сягало 1.527.087 руб., що становило 52,14 % від загальної суми фінансування поселених округів Слобідсько-Української губернії. Зумовлювалось це головним чином двома чинниками: по-перше, в даному регіоні не було в достатній кількості лісу для будівництва, а по-друге, в цих військових поселеннях було значно менше батальйонів піхотних дивізій, які були призначені для будівельних робіт в поселених округах, і був лише один військово-робочий батальйон № 7. Також слід відмітити і те, що якщо в поселених округах кавалерії розселення діючих частин здійснювалося на вже існуючій базі, і ескадронні селища тут „наново” не будувались, то в округах піхоти розселення

діючих підрозділів залежало від того, як швидко будуть зведені ротні селища. Тому в Слобідсько-Українських військових поселеннях передбачалось будівництво лише необхідних господарських та адміністративних споруд.

Проте спочатку, тобто при поселенні полків 2-ої уланської дивізії в 1817 р., планувалося розгорнути масштабні будівельні роботи. При дивізійному штабі треба було звести будинок для начальника дивізії і два будинки для бригадних командирів. При полковому штабі – будинок для командира полку з кімнатами для бригадного командира на випадок його приїзду, 5 будинків для ескадронних командирів і молодших офіцерів, будинок для полкового комітету і командира поселених і резервних ескадронів, шпиталь на 75 чол., кінний завод і лазарет, манеж, будинок для навчання кантоністів старшого віку (на 200 чол.), 5 будинків: для священика, цейхгаузу, караульні, нестройових чинів і коновала, а також відхожі місця; в кожному поселеному ескадроні: 2 будинки для ескадронного командира з офіцерами, будинок для школи, для музикантів, будинки для військових поселенців, казарми, стайні та лазні [2]. Вже влітку-восени 1817 р. були розпочаті роботи по заготівлі будівельних матеріалів: рубали ліс на державних дачах, готувалося каміння, яке повинне було стати в даному регіоні основним матеріалом для будівництва [3]. Але треба відмітити, що повністю власними матеріалами поселені округи 2-ої уланської дивізії себе не забезпечували, і тому доводилося закуповувати в значній кількості дошки, drankу, деталі з дерева для дахів, бутового камінь, цеглу, вапно та інші матеріали.

Усі ці труднощі, а також намагання керівництва військових поселень здешевити процес влаштування поселених округів кавалерії зумовили обмеження будівництва в округах тільки найнеобхіднішими будівлями: запасними хлібними магазинами, кінними заводами, стайнями, манежами, шпиталями та іншими спорудами [4]. В той же час керівництво Слобідсько-Українських військових поселень почало вирішувати питання організації власного виробництва будматеріалів, що дозволило б зменшити витрати на будівельні роботи. Вже 1818 р. розпочалося будівництво цегельного заводу в м. Чугуєві. В наступні роки основна частина цегли, необхідної для виконання будівельних робіт у поселених округах, вироблялася на цегельних заводах цих округів. Уже в 1821 р. тут виготовлялося більше 2,5 млн. сирцевої цегли [5], а в 1832 р. – 2,95 млн. штук [6].

Надалі в поселених округах було організовано виробництво різних будівельних деталей із деревини та інших будматеріалів. Так, наприклад, в округах 2-ої кірасирської дивізії почали добувати крейдяний камінь, а в округах 2-ої уланської дивізії – бутовий камінь. Крейдяний камінь використовувався для побудови стаєнь та манежів і замінював собою лісовий матеріал, а бутовий камінь клався під фундаменти різних капітальних будов і замінював цеглу. Так, за свідченням деяких офіцерів, побудовані з крейдяного каменю манежі були достатньо міцними і досить зручними в експлуатації [7]. Також через добування крейдяного і бутового каміння „казна мала вигоду, не купуючи колоди і не випалюючи для фундаменту цегли” [8]. У поселених округах добували крейду і глину, з яких випалювалося вапно і виготовлялася цегла та черепиця. Крім того, для забарвлення споруд добувалася охра, а на опік алебастру – гіпс.

Із середини 1820-х рр. у Слобідсько-Українських військових поселеннях почалося відкриття родовищ кам'яного та бурого вугілля. Це могло деякою мірою вирішити проблему забезпечення поселених округів паливом. Перше родовище було знайдено біля слободи Кремінна (Псковський поселений округ) 1825 р., але внаслідок незначної кількості вугілля розробка цього родовища у подальшому не проводилась [9]. Наприкінці 1820-х рр. у Глухівському поселеному окрузі було відкрито незначне родовище вугілля та „закладена біля слободи Кремінної шахта для ламання кам'яного вугілля” [10]. 1831 р. „при огляді земель Серпухівського округу біля селища Петровського було відкрито декілька шарів кам'яного вугілля, але після їхньої розвідки тільки один пласт виявився за своїй товщині 13/4 аршин, який може бути досліджений... Тому необхідно закласти в зручному місці розвідку

шахту” [11]. Проте промислове добування вугілля на цьому родовищі почалося лише в середині 30-х рр. XIX ст.

Необхідні столярні вироби для помешкань поселенців виготовлялися у майстернях м. Чугуєва (двері, вікна, столи і стільці). В лісах заготовлялися колоди, дошки, кілки і доставлялися дрова на випалювання цегли та вапна, на опалювання казенних будівель, квартир офіцерів та будинків військових поселенців. Проте у зв'язку з нестачею лісових угідь на випалювання цегли і вапна, а також на опалювання будинків вживали, особливо в округах 2-ої кірасирської дивізії, бур'ян, солому і гнойову цеглу [12].

Власне виробництво обходилося дешевше купованих матеріалів, оскільки під час їх добування, виробництва і виготовлення використовувалася практично дармова праця солдатів піхотних батальйонів, відряджених для робіт в Слобідсько-Українські військові поселення. Так, наприклад, 1825 р. у поселених округах 2-ої уланської дивізії перебували треті батальйони 5-го піхотного корпусу (в Чугуївському полку – 12 батальйонів, Борисоглібському, Таганрозькому і Серпухівському – по 2 в кожному полку) і артилерійські роти 5-ої артилерійської дивізії [13]. Роботи проводилися по 13 годин на добу: з 4 год. 30 хв. по 11 год. і з 13 год. 30 хв. по 20 годину [14]. За роботу в поселених округах кожному солдатів виплачувалося по 25 коп. на добу. Однак із цих же коштів вони харчувалися, тому „в выгоду залишалася тільки каса сум поселень” [15]. Поселенцям-хазяям за роботи в округах видавалося тільки по 10 коп. на добу. При цьому треба відмітити, що звичайна платня за робочий день у приватних осіб доходила в ті часи до 50-60 коп. і навіть до рубля [16].

Але на будівельних роботах в Слобідсько-Українських військових поселеннях не було достатньої кількості солдатів, що пов'язано з тим, що близько 2/3 військ, задіяних на роботах, як правило, займалися заготівлею і транспортуванням будматеріалів. Масове ж залучення на будівельні роботи поселенців-хазяїв, безперечно, негативно позначилося б на виконанні ними своїх основних обов'язків. Поеднувати роботи на будівництві, господарські роботи і стройові заняття було б для них дуже важко. Тому поселенці-хазяї, як правило, використовувалися тільки для перевезення будівельних матеріалів. Але навіть це ускладнювало розвиток поселенського господарства, хоча ці роботи і виконувалися поселенцями почергово.

У 1818-1820 рр. почалося будівництво окремих адміністративних і господарських будівель. У першу чергу передбачалося будівництво житла для офіцерів і необхідних господарських будівель для розміщення діючих підрозділів (будинки для дивізійного командира, командира поселених і резервних ескадронів, ескадронних командирів та інших офіцерів, приміщення для навчального ескадрону, по 4 стайні в кожному ескадроні, манежі, будівлі для кінних заводів, шпиталі, будинки для священників, нестройових чинів та ін.). Ці споруди планувалося звести першочергово, щоб не „стеснять” військових поселенців. Тому тільки за 1820-1821 рр. у поселених округах 2-ої уланської дивізії було побудовано 5 запасних хлібних магазинів по 650 четв. продуктів кожен, 14 ескадронних манежів, будинок для полкового комітету, 4 стайні для 9 заводських жеребців кожна, 28 взводних стаєнь з амуничниками і 18 взводних амуничників [17]. А вже до 1825 р. в округах цієї дивізії було побудовано: 69 кам'яних будинків для поселенців-хазяїв та їхніх помічників, біля тих будинків збудовано 40 надвірних споруд та біля 30 дворів зроблені кам'яні огорожі, будинки для офіцерів, 5 цегельних заводів, 36 запасних хлібних магазинів, 35 взводних стаєнь з амуничниками та 11 інших стаєнь, 16 відкритих і закритих манежів, 4 відділи для кінних заводів, що складаються з 3-х загонів, 8 дерев'яних унтер-офіцерських сторожок, 4 гауптвахти, людський і 2 кінних лазарети, будинок для полкового лазарету, 4 будинки для тимчасових казарм кантоністів навчальних ескадронів і 3 кам'яних будинки для шкіл, 2 ескадронні лавки, лазня, майстерня та інші незначні споруди [18].

Плани робіт у поселених округах і кошториси на будівництво склалися

щорічно і підлягали затвердженню імператором. При цьому за розрахунок приймалися можливості піхотних батальйонів, відряджених для робіт у поселення, і те, наскільки були реалізовані плани будівельних робіт у минулому році. При складанні проектних планів передбачалось поступово зводити всі будови, які мали бути в кожному поселеному окрузі, „маючи за правило відбудовувати один округ після другого” [19]. Проводити будівельні роботи в декількох поселених округах одночасно було досить складно, оскільки велика кількість людей була зайнята на різних підготовчих роботах. Внаслідок цього обсяг будівництва за літній сезон в округах не був великим. Це, на нашу думку, було пов'язано з тим, що значні сили у цей період спрямовувались на заготівлю необхідних для робіт будівельних матеріалів.

По мірі розгортання будівельних робіт командування Слобідсько-Українських військових поселень намагалося знайти додаткові сили для заготівлі та перевезення будматеріалів з тим, щоб виконувати ці роботи без залучення піхотних батальйонів, які призначалися для будівництва в поселені округи. З цією метою в округах створювалися спеціальні підрозділи, які мали забезпечувати підвезення будматеріалів. Так, у листопаді 1821 р. імператором Олександром I було затверджено положення про формування при 2-ій уланській дивізії кінно-робочої команди для робіт, що проводилися в поселених округах [20]. Крім цього, на будівельних роботах у поселених округах використовувалися спеціальні військово-робочі підрозділи. Спочатку з цією метою в Слобідсько-Українських військових поселеннях використовувались дві роти військово-робочого батальйону № 7. У червні 1823 р. був підписаний наказ про формування в кожній поселеній кавалерійській дивізії по одному повному робочому батальйону (складався з чотирьох рот) [21]. Формування цих батальйонів здійснювалося зі складу нижчих чинів, котрі були непридатними до стройової служби. В кожне поселення до військово-робочого батальйону призначалось по 500 чоловік. Але цієї кількості виявилось недостатньо для проведення будівельних робіт у поселених округах Слобідсько-Української губернії, і тому 14 березня 1825 р. було прийнято „Положение о временных рабочих ротах в округах военного поселения 2-й уланской дивизии” [22]. До складу цих рот було призначено 839 нижчих чинів, з яких сформувалося 5 рот: по одній в Таганрозькому, Борисоглібському і Серпухівському і дві – в Чугуївському уланських полках (див.: табл. 2). Чисельність цих рот була різною в поселених округах (від 109 чол. – в Серпухівському полку до 191 чол. – в Чугуївському) і залежала, головним чином, від обсягів будівництва в округах. Організація цих рот дозволяла збільшити обсяги будівельних робіт і прискорити їх виконання.

Також для проведення цих робіт створювалися і спеціальні команди робочих людей. Так, з цією метою в поселених округах 2-ої кірасирської дивізії 1830 р. була створена команда в кількості 175 чоловік (в т.ч. 77 теслярів, 26 штукатурів, 20 пічників та 14 покрівельників) [23]. З цієї команди до Катеринославського поселеного округу призначалося 50 чол., Глухівського – 43 чол., Астраханського – 48 чол. та Псковського – 34 чол. (див.: табл. 3). Але треба відзначити, що людей, які б знали будівельне ремесло, в поселених округах було недостатньо, і „часто ці люди за недосвідченістю та „необращении” у подібних роботах, не можуть принести відчутної користі, особливо у роботах покрівельних і малярських” [24].

У зв'язку з великими фінансовими витратами на влаштування поселеної системи керівництво військовими поселеннями намагалося зменшувати перш за все витрати на будівництво в поселених округах. Виконати це можна було лише шляхом збільшення обсягів заготівлі матеріалів силами самих поселених частин, замість купівлі та одержання їх за підрядами, а також за рахунок використання дешевших будматеріалів та сировини. Тому під час робіт здійснювався вибір найдешевшого способу зведення будівель. Будівництво в Слобідсько-Українських військових поселеннях у зв'язку з незначною кількістю лісових ресурсів доводилося вести з матеріалів, які були у цьому регіоні в достатній кількості:

глини, піщанику, очерету, сирій цегли, що виготовлялася з глини. Наприклад, деякий час в поселених округах будувалися так звані землебитні будинки за методом „Пізе”. Цей метод передбачав зведення стовпів з плетеними стінами і використання соломи, змішаної з глиною. Проте будинки, що зводились у такий спосіб, виявились незручними через неякісну землю, і тому почали зводити будинки із цегли-сирцю на глині, „забиваючи камінням на вапні один лише цоколь у фундаменті” [25]. Дахи будинків робилися з очерету, оскільки дранки вироблялась обмежена кількість і вона використовувалась тільки для покриття адміністративних будівель. Так, 1826 р. дранка виготовлялась лише в поселених округах 2-ої уланської дивізії – 2060 шт. Виготовлення поселенцями дранки коштувало 60 руб. за кожен тисячу [26].

Адміністративні будинки та житло для офіцерів зводилися також із різних матеріалів. Так, будівництво більшості цих споруд у Слобідсько-Українських військових поселеннях велося із цегли-сирцю. Проте зведення деяких споруд здійснювалося з дерева, зовні вони обмазувались глиною і білились вапном, щоб поселені округи мали належний вигляд. Також для надання вигляду однорідності в поселених округах широко практикувалося перенесення будинків „в одну лінію, привівши, по можливості, в необхідну правильність вулиці” [27]. Так, 1820 р. було видано наказ про перенесення із різних сіл і хуторів в окрузі Таганрозького уланського полку 1094 будинків, а взагалі по дивізії залишалось на місці 3147 будинків військових поселенців, переносилось – 2927 [28]. Після перенесення будинків деякі селища повністю порожніли, і лише покинуті церкви залишалися свідком минулого їх існування. Так, в Серпухівському уланському полку були переселені повністю жителі із села Гракове, в Таганрозькому – із слободи Кливерки [29]. Як відзначалось у звіті по військових поселеннях, „державні та інші селища, з часу їхнього переведення до військових поселень, отримали вигляд, належний системі військових поселень” [30].

Треба відзначити, що значне за своїми обсягами будівництво велося у військових поселеннях тільки за часів царювання імператора Олександра I, а після 1826 р. обсяги будівельних робіт значно зменшуються, і в основному добудовуються раніше розпочаті об'єкти. Це було пов'язане головним чином зі зміною курсу уряду Миколи I по відношенню до військових поселень, головною метою яких стає максимальне зниження витрат і швидкий перехід на самозабезпечення продовольством і фуражем. Разом із тим у процесі функціонування поселених округів і розміщення постояльців у поселенців-хазяїв та їхніх помічників керівництво військових поселень прийшло до висновку, що немає необхідності будувати для них нові будинки, оскільки вони „незручностей зі своїми родинами і постояльцями ніяких не мають” [31]. Тому 1827-1828 рр. у поселених округах 2-ої кірасирської дивізії всього було побудовано: запасний хлібний магазин, 7 стаень з амуничником, 4 тимчасових напівшпиталів і 4 цегельні сараї [32]. Але, на наш погляд, слід зазначити, що в поселених округах (в основному 2-ої уланської дивізії) вже були зведені необхідні в першу чергу господарські споруди, а також адміністративні приміщення і житло для офіцерів.

Таким чином, підбиваючи підсумки аналізу будівництва в Слобідсько-Українських військових поселеннях, треба зазначити, що внаслідок ряду об'єктивних і суб'єктивних причин будівництво в поселених округах не набуло до 1832 р. своєї завершеної форми. І хоча в капіталах військових поселень було достатньо коштів, зайві асигнування для будівництва майже не відпускалися, особливо після реформування військовопоселеної системи в другій половині 20-х рр. XIX ст.

Також треба відмітити, що особливістю будівництва в Слобідсько-Українських поселеннях було те, що роботи в поселених округах проводилися нерівномірно. Так, до 1825 р. повністю був відбудований тільки один ескадрон в Чугуївському уланському полку [33]. Перевагу в питаннях забудови мали, як правило, ескадронні та полкові штаби. В поселених округах будувалися, головним чином, лише

господарські, адміністративні та житлові приміщення першорядного значення. Для зменшення витрат на будівельні роботи, керівництво військових поселень організувало власне виробництво будматеріалів, що дозволило казні зекономити значні кошти.

Таблиця 1.

Кошторисні асигнування на будівництво по Слобідсько-Українських військових поселеннях в 1822 – 1832 рр.

Роки	Асигнування (руб.)	% від загальних асигнувань	% від суми фінансування поселення
1822	83505	2,2	32,39
1823	135890	4,52	59,07
1824	151732	5,4	61,63
1825	183362	5,07	60,41
1826	268384	6,43	52,82
1827	125100	4,82	58,56
1828	84619	3,65	50,82
1829	51519	2,51	35,54
1830	125041	6,63	49,45
1831	109775	7,82	47,97
1832	208160	10,47	64,85

Підраховано за: Російський державний військово-історичний архів (далі: РДВІА). – Ф. 405. – Оп. 1. – Спр. 87, 119, 149, 175, 192, 266, 349, 428; Оп. 2. – Спр. 308, 964, 1635, 2110, 4063, 7395; Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі: ЦДІАК України). – Ф. 1353. – Оп. 1. – Спр. 171-173, 249.

Таблиця 2.

Кількість нижчих чинів, призначених до складу тимчасових робочих рот 2-ої уланської дивізії в 1825 р.

Поселені полки	З рядових, що знаходяться понад комплекту в діючих еск-х	З людей, що не ввійшли до складу ескадронів	З кантоністів, непридатних до служби, яким вже є 18 років	Всього
Таганрозький	29	113	26	168
Чугуївський	216	53	113	382
Борисоглібський	5	130	45	180
Серпухівський	4	89	16	109
Всього	254	385	200	839

Складена за: ЦДІАК України. – Ф. 1352. – Оп. 2. – Спр. 33. – Арк. 122 – 123.

Таблиця 3.

Склад робочої команди, призначеної для проведення робіт в округах 2-ої кірасирської дивізії

Найменування майстрів	Кількість людей	Призначаються в округи			
		Катеринославський	Глухівський	Астраханський	Псковський
Теслярів	77	16	21	22	18
Столярів	8	3	2	3	-
Каменярів	10	1	1	8	-
Пічників	20	8	4	8	-
Штукатурів	26	9	5	3	9
Покрівельників	14	4	6	4	-
Ковалів	4	-	3	-	1
Малярів	3	1	1	-	1
Каменетесців	10	5	-	-	5
Токарів	3	3	-	-	-
Всього	175	50	43	48	34

Складена за: ЦДІАК України. – Ф. 1351. – Оп. 1. – Спр. 41. – Арк. 94 – 94 зв.

Джерела та література:

1. Богданов Л.П. Военные поселения в России.- М., 1992; Ячменихин К.М. Военные поселения в России (История социально-экономического эксперимента). – Уфа, 1994; Він же. Экономический потенциал военных поселений в России // Вопросы истории. – 1997. - №2. – С.34-48; Кандаурова Т.Н. Экономическая система округов военных поселений кавалерии (статистический анализ массовых источников) // Круг идей: традиции и тенденции исторической информатики. – М., 1997. – С.175-182; Вона ж. Военные поселения в России: аспекты экономической истории // Экономическая история. Ежегодник. 2000. – М., 2001. – С.559-595; Ячменихин К.М. Армия и реформы: военные поселения в политике российского самодержавия. – Чернигов, 2006.
2. Петров А.Н. Устройство и управление военных поселений в России // Граф Аракчеев и военные поселения 1809-1831. – СПб., 1871. – С. 125.
3. РДВІА. – Ф. 405. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 21; Оп. 2. – Спр. 3643. – Арк. 66.
4. Там само. – Оп. 1. – Спр. 39. – Арк. 231.
5. Там само. – Спр. 140. – Арк. 657.
6. Там само. – Оп. 2. – Спр. 6970. – Арк. 219.
7. Там само. – Спр. 1. – Арк. 290.
8. Там само. – Спр. 3643. – Арк. 65 зв.
9. ЦДІАК України. – Ф. 1353. – Оп. 1. – Спр. 196. – Арк. 3 зв., 4.
10. Там само. – Арк. 15.
11. Там само. – Ф. 1352. – Оп. 3. – Спр. 15. – Арк. 1-3 зв.
12. РДВІА. – Ф. 405. – Оп. 2. – Спр. 3643. – Арк. 65 зв., 66.
13. Там само. – Оп. 1. – Спр. 382. – Арк. 30; ЦДІАК України. – Ф. 1352. – Оп. 2. – Спр. 33. – Арк. 36-41.
14. ЦДІАК України. – Ф. 1353. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 154.
15. Петров А.Н. Назв. праця. – С. 122.
16. Евстафьев П.П. Восстание военных поселян Новгородской губернии в 1831 г. – М., 1934. – С. 67.
17. РДВІА. – Ф. 405. – Оп. 1. – Спр. 140. – Арк. 659-660.
18. Там само. – Спр. 328. – Арк. 181-192.
19. Там само. – Спр. 86. – Арк. 14.
20. Там само. – Спр. 115. – Арк. 391-392.
21. Полное Собрание Законов Российской Империи. Собрание первое. – Т. XXXVIII. – СПб., 1830. – С. 1029-1030.
22. ЦДІАК України. – Ф. 1352. – Оп. 2. – Спр. 33. – Арк. 122-125.
23. Там само. – Ф. 1351. – Оп. 1. – Спр. 41. – Арк. 94-94 зв.
24. Там само. – Спр. 44. – Арк. 218 зв.
25. РДВІА. – Ф. 405. – Оп. 1. – Спр. 59. – Арк. 118 зв.
26. Там само. – Оп. 2. – Спр. 155. – Арк. 206 зв., 207.
27. Там само. – Оп. 1. – Спр. 39. – Арк. 54-55.
28. ЦДІАК України. – Ф. 1352. – Оп. 1. – Спр. 41. – Арк. 54.
29. Липовская Т.Д. Социально-экономическое положение военных поселян на Украине 1817-1857 гг. – Днепрпетровск., 1982. – С. 29.

30. РДВІА. – Ф. 405. – Оп. 2. – Спр. 12984. – Арк. 29.

31. Там само. – Спр. 771. – Арк. 147.

32. Там само. – Спр. 1469. – Арк. 82-83.

33. Там само. – Оп. 1. – Спр. 300. – Арк. 489 зв.; Спр. 328. – Арк. 181-192.

Марина Рейко

КАВКАЗЬКА ПРОБЛЕМА ОЧИМА БАРОНА Ф.Ф. ТОРНАУ

Давно відгриміла Кавказька війна XIX ст., проте відлуння тих подій досі бентежить думки не лише істориків. Реальність змушує переглядати сторінки минувшини та виокремлювати нові і нові контенти, щоб зрозуміти досі незбагнений матеріал. Незважаючи на те, що історія війн на Північному Кавказі в XIX ст. не обділена увагою істориків, дане явище донині містить ряд лакун, які заважають повністю реконструювати події та закрити риторичні запитання, якими рясніє історія проблеми.

Для реалізації своєї скромної місії в справі дослідження даної проблеми ми зосередилися на вивченні ставлення населення Російської імперії до кавказького питання і якраз з цього боку звернулись до спогадів барона Ф.Ф. Торнау. Федора Федоровича можна вважати непересічною особистістю, і на користь цього свідчать факти його життя: почавши військову службу 18-річним прапорщиком і отримавши всі наступні підвищення за успіхи, закінчив її в чині генерал-лейтенанта. Наш герой служив на Кавказі в дуже складний період історії краю (1832-1849 рр.), де він став свідком багатьох історичних подій. Свого часу автор “Спогадів кавказького офіцера” був відомим “кавказцем”, і яскравим підтвердженням цього є надзвичайна популярність його творів у середині XIX ст., що засвідчили сучасники¹. Таким чином, спогади Ф.Ф. Торнау, викликавши зворотний зв'язок у читачів XIX ст., слугуватимуть у наш час характеристикою ставлення до Кавказької війни певної частини населення Російської імперії, зокрема офіцерства, що і стало метою нашої роботи.

Свої спогади про кавказький період життя Ф.Ф. Торнау починає писати у Відні, куди він призначений 1856 р. військовим агентом при російському посольстві. Тут були написані “Спогади кавказького офіцера” (1864 р.) та “Спогади про Кавказ та Грузію” (1868 р.). Після завершення служби у Відні Федір Федорович разом із сім'єю повертається до Санкт-Петербурга, де він продовжує знайомити читача з Північним Кавказом, написавши “Із спогадів колишнього кавказця” (1874 р.) та “Гергебиль” (1875 р.). Згадуючи свою роботу над мемуарами, автор зазначає: “Мої цидулки згоріли разом з будинком в Нижегородському маєтку і пам'ятати всі цифри неможливо. Добре, що події, місця, люди та все, що було ними зроблено або сказано визначного, з безпомилковою точністю відроджуються в моїй пам'яті, коли я звертаюсь думками до справ минулого”². Дані твори – це не все мемуарне багатство, залишене нам Торнау, але лише вони безпосередньо були використані як джерела даної роботи.

Найпопулярнішими свого часу стали “Спогади кавказького офіцера”, тому хочеться зупинитися на них трохи детальніше. Відомий дослідник Кавказу О.П. Берже у своєму “Етнографічному огляді Кавказу” писав: “1864 р. Торнау видав свої “Спогади кавказького офіцера”. Передаючи живу розповідь про страждання автора в полоні у горців, вони містять багато нових та цікавих